

PETER JAŠEK

Ústav pamäti národa, Bratislava (Instytut Pamięci Narodowej w Bratysławie)

AKSAMITNA REWOLUCJA I UPADEK REŻIMU KOMUNISTYCZNEGO NA SŁOWACJI

Upadek reżimu komunistycznego stanowi jedno z kluczowych wydarzeń współczesnej historii Słowacji. Jego symbolem są wydarzenia z listopada 1989 r., gdy brutalna interwencja służb bezpieczeństwa wobec studentów manifestujących w Pradze wywołała ogromny sprzeciw społeczeństwa obywatelskiego. Proces upadku reżimu i przejścia do demokracji przyspieszył wyraźnie w drugiej połowie listopada i w grudniu 1989 r. w wyniku kilku kluczowych wydarzeń. Powstały wówczas ruchy obywatelskie skierowane przeciwko reżimowi komunistycznemu, a wiele warstw społecznych zmobilizowało się do spontanicznego i masowego udziału w demonstracjach przeciw ówczesnej władzy. W konsekwencji doszło do rozmów okrągłego stołu, rekonstrukcji rządu federalnego, zmiany na stanowisku prezydenta i wreszcie ustąpienia komunistów, którzy byli zmuszeni zrzec się monopolu władzy. Dwudziestego dziewiątego listopada 1989 r. usunięto z konstytucji artykuł 4 o wiodącej roli partii komunistycznej i nastąpiła wspomniana rekonstrukcja rządu federalnego oraz innych organów władzy wykonawczej.

Początki procesu znanego jako upadek reżimu komunistycznego sięgają jednak dalej niż do listopada 1989 r., a sam proces nie zakończył się od razu po zmianie prezydenta czy dzięki wolnym wyborom w 1990 r. Po wyborach nastąpił okres transformacji zarówno gospodarczej, jak i innych sfer życia publicznego i społecznego, powiązanej z wymianą komunistycznej partyjnej nomenklatury i integracją z zachodnioeuropejskimi strukturami politycznymi i wojskowymi w ramach Paktu Północnoatlantyckiego. Upadkowi reżimu komunistycznego na Słowacji towarzyszył proces ożywienia narodowo-wyzwoleńczego, który w konsekwencji doprowadził do rozdziału wspólnego państwa i powstania samodzielnej Republiki Słowackiej 1 stycznia 1993 r.¹

---

¹ Tekst studium częściowo oparto na artykule *Upadek reżimu komunistycznego na Słowacji (1989–1990)*, który autor opublikował w periodyku naukowym „Securitas Imperii” 2015, nr 1, s. 142–167. Studium uzupełniono wnioskami z badań przeprowadzonych w niektórych archiwach i na podstawie wywiadów z bohaterami aksamitnej rewolucji.

Wydarzenia, które zanotowano w przełomowych latach, wiążą się ze zmianami w ramach ówczesnego wspólnego państwa czesko-słowackiego, jednak rozwój wypadków na Słowacji przebiegał autonomicznie i paralelnie. Jeden z liderów aksamitnej rewolucji na Słowacji Ján Budaj skomentował to słowami, że Czechosłowacja w 1989 r. była jedynym państwem z bloku wschodniego, w którym obok siebie trwały dwie legalne (pod względem prawnym) rewolucje z różnymi liderami, nazwami i taktykami². Oczywiście, strategiczny cel był taki sam: obalić monopol władzy partii komunistycznej. Opozycja w Pradze była bardziej nastawiona na negocjacje z przedstawicielami partii komunistycznej, na Słowacji zaś duży nacisk położono na interakcję z opinią publiczną. Najlepiej odzwierciedlają to nazwy, którymi określa się upadek komunizmu w obu krajach – w Czechach mówi się o „sametová revoluce” (aksamitnej rewolucji), a na Słowacji przyjęło się określenie „nežná revolúcia” (delikatna rewolucja), co nie jest tłumaczeniem czeskiego słowa *sametová* ani angielskiego *velvet*. Kolejną podstawową różnicą jest to, że liderem antyreżimowego wystąpienia na Słowacji stał się ruch Społeczeństwo Przeciwko Przemocy – SPP (*Verejnosť proti násiliu*), który powstał spontanicznie i niezależnie w Bratysławie na bazie inicjatywy większości antyreżimowych aktywistów kilka godzin przed utworzeniem w Pradze Forum Obywatelskiego (*Občanské fórum*)³. W listopadzie w niektórych regionach Słowacji zaczęły też powstawać, na wzór Pragi, fora obywatelskie: oddzielnie w Koszycach i innych miastach w środkowej i wschodniej Słowacji. Ostatecznie również one przeszły pod szyld SPP. Ten ruch jest do dziś jednym z symboli rewolucji na Słowacji.

W PRZEDDZIEŃ UPADKU REŻIMU KOMUNISTYCZNEGO

Dla zasadniczych zmian w krajach Środkowej i Wschodniej Europy ważne są kontekst zagraniczno-polityczny i polityka wielkich mocarstw, które w danej przestrzeni geopolitycznej mają swoje interesy. Czechosłowacja po okupacji kraju przez wojska Układu Warszawskiego w sierpniu 1968 r. i z powodu późniejszej polityki tzw. normalizacji była stałą i integralną częścią bloku wschodniego, przy czym jej reżim z Gustávem Husákiem (I sekretarzem Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji [KC KPCz] został w kwietniu 1969 r.) na czele należał do najlojalniejszych sowieckich sojuszników i nie przejawiał ambicji realizowania niezależnej polityki.

W latach osiemdziesiątych doszło do zasadniczej zmiany w sytuacji geopolitycznej w Środkowej i Wschodniej Europie, co miało odzwierciedlenie w politycznym rozwoju wydarzeń wewnętrznych w poszczególnych państwach bloku wschodniego. W Związku Sowieckim 11 marca 1985 r. na stanowisko sekretarza generalnego Komitetu Centralnego

² P. Jašek, O. Podolec, „Komunistický svet bol svetom pretvárkou a dvojitého hodnôt”. *Rozhovor s tribúnou Nežnej revolúcie Jánom Budajom*, „Pamäť národa” 2014, nr 3, s. 129.

³ Zob. P. Jašek, J. Pálffy, „Vonku zúril socializmus, no my sme boli v sebe slobodní”. *Rozhovor s predstaviteľom neoficiálnej výtvarnej scény a spoluzakladateľom Verejnosti proti násiliu Rudolfom Sikorom*, „Pamäť národa” 2016, nr 2, s. 102–103. Na temat powstania Forum Obywatelskiego zob. *Občanské fórum, den prvni. Vznik Občanského fóra v dokumentech a fotografiách*, red. I. Koutská, V. Ripka, P. Žáček, Praha 2009. Na temat powstania Społeczeństwa Przeciw Przemocy zob. *Umelecká beseda na križovatke dejín*, red. L. Snopko, Bratislava 2009.

Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego wybrano Michaiła Gorbaczowa. Pod wpływem głębokiego kryzysu zaczął on realizować rozległy program reform gospodarczych i stopniowo demokratyzował system (pierestrojka i *glasnost*). Zmiany w polityce wewnętrznej miały odbicie w polityce zagranicznej, w której Gorbaczow deklarował złagodzenie napiętych relacji z Zachodem i nieingerowanie w proces rozwoju poszczególnych państw bloku wschodniego. Te sygnały zachęty najszybciej odczytano w Polsce i na Węgrzech, gdzie przedstawiciele partii komunistycznych ustępowali pod naciskiem z kierowniczych stanowisk i przygotowywali grunt pod negocjacje z opozycją, które doprowadziły do obrad Okrągłego Stołu. Związek Sowiecki nie ingerował w to już siłowo, tak jak wcześniej, gdy jeszcze przestrzegano doktryny Breżniewa o ograniczonej suwerenności krajów bloku wschodniego, na podstawie której wojska Układu Warszawskiego wkroczyły na teren Czechosłowacji w sierpniu 1968 r. Gorbaczow zastąpił tę doktrynę tzw. doktryną Sinatry, dzięki której państwa Europy Wschodniej mogły same decydować o sposobach wprowadzania zmian. Tego żartobliwego terminu użył po raz pierwszy w 1989 r. rzecznik Ministerstwa Spraw Zagranicznych Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, gdy komentował politykę Związku Sowieckiego wobec państw Środkowej i Wschodniej Europy.

Reżim komunistyczny w Czechosłowacji reagował na zmiany w Związku Sowieckim bardzo powoli i niechętnie. Podkreślał przy tym własne uwarunkowania. Komuniści musieli stawić czoła wielkiemu kryzysowi, do którego reżim doprowadził w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, czemu towarzyszyło wyraźne zacofanie technologiczne wobec Zachodu, a gospodarka pogrążona w stagnacji coraz gorzej zaopatrywała rynek wewnętrzny. Do tego dochodziły zły stan środowiska naturalnego oraz przede wszystkim systematyczne łamanie podstawowych praw człowieka i wolności wyznania. To wszystko miało wpływ na coraz większe niezadowolenie wśród społeczeństwa. Czechosłowackie kierownictwo partyjne, które ukształtowało się w wyniku okupacji w kraju w 1968 r. i rządziło w imię polityki stabilizacji kadr prawie 20 lat, działało w taki sposób, aby cały proces zmian opóźnić, mimo że miało pewne doświadczenia z okresu reform z lat sześćdziesiątych. Nowe dążenia polityczne nazwano na wzór sowiecki przebudową (słow. *prestavba*)⁴. Ta miała przynieść reformy w dziedzinie gospodarki, przy czym symptomatyczne było to, że komuniści w Czechosłowacji wprowadzili pierestrojkę, lecz w ogóle nie przestrzegali *glasnosti*. Nowa linia partii zaktywizowała się zwłaszcza na płaszczyźnie werbalnej, na płaszczyźnie realnej polityki zmiany zachodziły zaś powoli. Niemniej jednak od 1987 r. dochodziło do pewnych zmian: czy to podczas wymiany partyjnych kadr na wszystkich szczeblach aparatu partyjnego, czy wprowadzania niektórych procesów demokratyzacji kraju. Przykładem było m.in. przyjęcie pod koniec marca 1988 r. ustaw o przedsiębiorstwach państwowych i spółdzielniach rolniczych, które miały stać się fundamentem przebudowy ekonomii i tworzyły legislacyjną podstawę potrzebnych zmian w mechanizmie systemu zarządzania gospodarką. Innym przykładem było zaprzestanie zakłócania transmisji Radia Wolna Europa. Można już

⁴ W kwestii tej polityki zob. M. Pullmann, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011; B. Blehova, *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei*, Wien 2006; *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*, red. S. Szomolányi, J. Pešek, Bratislava 1999.

było łatwiej wyjechać na Zachód, do kapitalistycznej Europy⁵. Dochodziło również do zmian w sferze kultury. Wielu wcześniej zakazanych artystów, np. pisarz i sygnatariusz Karty 77 Dominik Tatarka czy grupa plastyków skupiona wokół Rudolfa Sikory, otrzymało oferty powrotu do związków zawodowych. W 1988 r. zaczął się ukazywać „Literárny týždenník” („Tygodnik Literacki”) jako periodyk Stowarzyszenia Pisarzy Słowackich, który poruszał tematy wcześniej zabronione.

Pierwszą widoczną zmianą na scenie politycznej, która przyspieszyła polityczny rozwój wydarzeń, była zmiana na kluczowym stanowisku I sekretarza KC KPCz. Pod koniec 1987 r., po 18 latach, Gustáva Husáka zastąpił Miloš Jakeš – reprezentant kompromisu, od którego oczekiwano z jednej strony wierności starym postulatam, a z drugiej realizacji przebudowy⁶. Po odejściu Husáka ze stanowiska I sekretarza KC KPCz rozpoczęto zmiany personalne. Wraz z Husákiem odeszli jego liczni współpracownicy zarówno na poziomie federalnym, jak i Republiki Słowackiej, np. minister spraw zagranicznych Bohuslav Chňoupek, premier rządu federalnego Lubomír Štrougal czy sekretarz KC KPCz do spraw ideologii i stosunków międzynarodowych Vasil Biľak⁷.

Na Słowacji, która po przyjęciu ustawy o federacji pod koniec 1968 r. jako Słowacka Republika Socjalistyczna miała status osobnej republiki w ramach wspólnego państwa⁸, również doszło do zmian na kluczowych stanowiskach w partii komunistycznej i aparacie państwa. Na pierwszy plan wysunęli się młodszy działacze, jednak bardzo słabo związani z pokoleniem normalizacji. Wieloletniego premiera Słowacji Petra Colotkę zastąpił najpierw Ivan Knotek, a krótko potem Pavol Hrivnák. Na stanowisku I sekretarza KC Komunistycznej Partii Słowacji (KPS) Ignác Janák zmienił lidera grupy normalizacji Jozefa Lenárta. Wielu polityków skompromitowanych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zostało na swoich stanowiskach albo awansowało na jeszcze wyższe. Przykładem jest wymiana na stanowisku sekretarza KC KPS odpowiedzialnego za ideologię: Ľudovíta Pezlára zastąpił wieloletni sekretarz Komitetu Miejskiego KPS w Bratysławie Gejza Šlapka⁹. Przebudowa dotyczyła tylko zmiany niższych rangą funkcjonariuszy partyjnych, w których szeregi przyjęto aż 39 proc. nowych członków i kandydatów komitetów powiatowych; większość z nich wspierała nową linię politycznej przebudowy¹⁰. Chodziło o młodszych działaczy, najczęściej z instytucji ekonomicznych

⁵ Zob. J. Žatkuliak i in., *Listopad '89. Punkt kulminacyjny w rozwoju społeczeństwa na Słowacji oraz jego kontekst międzynarodowy*, Bratysława 2009, s. 26, 57.

⁶ A. Lorenc, *Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca*, Bratislava 1992, s. 139; B. Katrebová Blehová, *Od Husáka k Jakešovi. Zmena na čele KSČ v decembri 1987*, „Kultúra” 2007, nr 17, s. 10–11; F. Koudelka, *Husákův pád 1987. Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ*, „Soudobé dějiny” 2000, nr 2/3, s. 473–525.

⁷ Slovenský národný archív Bratislava, f. Predsedníctvo ÚV KSS, šk. 1783, Propozycja zmian kadrowych w KC KPS, 29 III 1988 r.

⁸ Na Słowacji działała Komunistyczna Partia Słowacji, która miała swoje struktury i kierownictwo, stanowiąc jednak część KPCz (Komunistycznej Partii Czechosłowacji). Słabość federalizacji państwa w 1968 r. tkwiła w tym, że jednocześnie nie udało się sfederalizować również partii komunistycznej i nigdy nie powstała Komunistyczna Partia Czech.

⁹ M. Barnovský, *Sovietska perestrojka, vedenie KSČ a ľavicové opozičné prúdy [w:] Cesty k novembri 1989. Aktivita Alexandra Dubčeka*, red. I. Lahuha, J. Uher, Bratislava 2000, s. 12.

¹⁰ *Ibidem*, s. 27.

albo Związku Młodzieży Socjalistycznej, którzy studiowali na partyjnych i resortowych uczelniach w Związku Sowieckim już w erze Gorbaczowa.

W partii komunistycznej nie udało się jednak utworzyć skrzydła reformatorskiego. Nowa linia partii miała zwolenników, lecz ich wpływ na podejmowanie decyzji politycznych był ograniczony. Do przedstawicieli tego nurtu w ramach KPS możemy zaliczyć młodszych pracowników naukowych Instytutu Marksizmu-Leninizmu KC KPS, np. Pavola Kanisa i Petra Weissa, a także dawnych zwolenników normalizacji, takich jak Vladimír Mináč (wieloletni przewodniczący Macierzy Słowackiej) i Viliam Plevza (dyrektor Instytutu Marksizmu-Leninizmu KC KPS), który był blisko związany z Gustávem Husákiem i opiekował się młodszymi pracownikami instytutu¹¹. Wraz z pojawieniem się młodszego pokolenia stopniowo zaczęto omawiać nowe koncepcje, które miały wpływ na rozwój wydarzeń w kraju. Pod koniec lat osiemdziesiątych wiele dyskutowano o przyjęciu nowej konstytucji oraz o statusie Słowacji we wspólnym państwie. Głównym ograniczeniem polityki przebudowy było to, że reżim komunistyczny nie potrafił zaakceptować jakiegokolwiek opozycji i prześladował wszelką działalność, która mu nie odpowiadała.

Dla rządzącego ugrupowania KPCz głównym warunkiem przebudowy było utrzymanie monopolu władzy, której nie miała zamiaru oddać za żadną cenę i nie wahała się zastosować represji wobec opozycji. Najefektywniejszym (oczywiście niejedynym) narzędziem zwalczania opozycji była Służba Bezpieczeństwa (ŠtB), za której pośrednictwem reżim śledził, a czasem również prześladował przeciwników. W działalności ŠtB właściwie nic nie zmieniła polityka reform, chociaż z czasem jej metody były częściowo modyfikowane. Na przykład pod koniec lat osiemdziesiątych służby były bardziej nastawione na działania wywiadowcze niż na represje¹².

Aktywny ruch społeczny od drugiej połowy 1987 r. był domeną głównie przeciwników reżimu, przy czym dochodziło do wyraźnego wzrostu aktywności konkretnych grup antyreżimowych na Słowacji, powstawania nowych, ich łączenia się. W drugiej połowie 1989 r. zaktywizowała się konformistyczna część społeczeństwa. Najsilniejszą grupą słowackiej opozycji był podziemny Kościół. Z jego inicjatywy w szczytowej formie protestu przeciwko reżimowi normalizacji 25 marca 1988 r. ulicami Bratysławy przeszła tzw. świeczkowa manifestacja¹³. Tysiące mieszkańców demonstrowało na placu Hviezdoslava w obronie wolności religijnej. Domagano się mianowania biskupów i przywrócenia praw obywatelskich. Była to pierwsza publiczna manifestacja przeciwko reżimowi komunistycznemu w Czechosłowacji od 1969 r. Jej stłumienie za pomocą armatek wodnych oburzyło opinię międzynarodową i zdemaskowało nieudolność reżimu w rozwiązywaniu

¹¹ J. Žatkuliak i in., *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990)*, Bratislava 1999, s. 47.

¹² J. Sivoš, *Reforma štátnej bezpečnosti v predvečer pádu komunistického režimu [w:] 1988. Rok pred zmenou*, red. P. Balun, Bratislava 2009, s. 70.

¹³ Szacuje się, że w manifestacji na placu Hviezdoslava uczestniczyło 3500 osób, a wraz z manifestującymi w przyległych uliczkach było ich łącznie 10 tys. osób. Podczas demonstracji aresztowano 141 osób, wiele z nich stanęło przed sądem i zostało skazanych na kary finansowe. Więcej o „świeczkowej manifestacji” zob. J. Šimulčík, *Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988*, Bratislava 2018; J.Ch. Korec, *Bratislavský veľký piatok 25. marec 1988*, Bratislava 2008; P. Jašek, F. Neupauer, O. Podolec, P. Jakubčín, *Sviečková manifestácia I. Štúdie. Spomienky a svedectvá*, Bratislava 2016, s. 274.

nagromadzonych problemów inaczej niż przemocą. Manifestacja pomogła przełamać ważną psychologiczną barierę strachu, ponieważ pokazała, że z reżimem (i jego elementami represji) można stanąć twarzą w twarz. Na placu Hviezdoslava reżim normalizacji poniósł ogromną porażkę. Mimo mobilizacji wszystkich sił (akcje zniechęcające i propagandowe, zastraszanie, groźby, represje) nie powstrzymał ludzi od masowego udziału w proteście. Manifestacja swoim pokojowym charakterem zapoczątkowała upadek reżimu półtora roku później. Siłę podziemnego Kościoła i chrześcijańskiej opozycji pokazały również inne działania z drugiej połowy lat osiemdziesiątych. Nadzwyczajny sukces odniosła petycja morawskich katolików *Inicjatywy katolików w rozwiązywaniu sytuacji wierzących obywateli CSSR*, którą tylko na Słowacji podpisało prawie 300 tys. osób, a w sumie więcej niż pół miliona, co uczyniło z niej największą tego typu akcją w historii komunistycznej Czechosłowacji¹⁴. Wielkie znaczenie miało także wydawanie czasopism podziemnych, które były dystrybuowane w tysiącach egzemplarzy i pomagały w przełamywaniu reżimowej cenzury. Przemyt literatury religijnej z Polski bardzo pomagał działaczom Kościoła podziemnego¹⁵. Część przemycanych publikacji książkowych wydano w środowisku słowackiej emigracji katolickiej na terenie słowackiego Instytutu Świętych Cyryla i Metodego, a część bezpośrednio w Polsce. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych wierni masowo uczestniczyli w pielgrzymkach. Dziesiątki tysięcy osób przybywało do sanktuariów w Šaštine, w Lewoczy czy w 1985 r. do morawskiego Velehradu.

Szacuje się, że w 1988 r. miejsca pielgrzymek na Słowacji odwiedziło ok. 600 tys. wiernych, przeważnie młodych ludzi. Dla porównania, w tym czasie partia komunistyczna na Słowacji miała ok. 450 tys. członków¹⁶.

Po publikacji broszury *Bratysława na głos (Bratislava nahlas)* w 1987 r. uwidoczniła się działalność ruchu ochrony przyrody. Jego kluczowym przedstawicielem był bratysławski aktywista Ján Budaj, który otrzymał wsparcie Słowackiego Związku Ochrony Przyrody i Krajobrazu, oddzielnie bratysławskich Kół numer 7 i 13. Autorzy przełomowej publikacji zwracali uwagę na rzeczywisty stan środowiska naturalnego w Bratysławie, przy czym zajmowali się szeroką problematyką – od jakości powietrza i wody przez niedostateczne wyposażenie budowanych osiedli mieszkaniowych lub zaniedbania w opiece nad zabytkami historycznymi i kulturowymi w mieście aż po zagadnienie ubóstwa w Bratysławie. Publikacja wywołała żywą polemikę i za pośrednictwem zagranicznych rozgłośni radiowych stała się znana szerszemu gronu. Dzięki krytyce działalności reżimu normalizacyjnego na przykładzie Bratysławy została dokumentem, który Václav Havel słusznie nazwał słowacką Kartą 77¹⁷. Nazwa publikacji podkreślająca słowo „nahlas” była co najmniej symbolicznym przypomnieniem nowej

¹⁴ J. Šimulčík, *291 284 odvážnych. Podpisová akcia za náboženskú slobodu v Československu v roku 1988*, „Pamät národa” 2014, nr 3, s. 22–32; *idem*, *Čas odvahy. Najväčšia podpisová akcia za náboženskú slobodu – 500 000 občanov ČSSR*, Bratislava 2017, s. 332.

¹⁵ Zob. M. Szczepanowicz, *Kuriéri Božieho slova. Skúsenosť a dar*, Bratislava 2017, s. 310.

¹⁶ B. Katrebová Blehová, *The Opposition Movement in Slovakia in the Period of Normalization*, „Remembrance and Solidarity” 2014, nr 3, s. 53.

¹⁷ W kwestii problematyki wydania publikacji zob. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, red. M. Huba, J. Podoba, Bratislava 1998; M. Huba, *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*, Banská Bystrica 2008.

sowieckiej linii *glasnosti*. Wokół *Bratislavy nahlas* zgromadziło się wielu aktywistów społecznych z opozycji. Temat stanu społeczeństwa i demaskowania niedostatków wyraźnie aktywizował też konformistyczne wówczas osoby z szarej strefy czy nawet bezpośrednio członków partii komunistycznej. *Bratislava nahlas* po raz pierwszy stworzyła dla tej grupy wspólną platformę i nieprzypadkowo wśród autorów znajdziemy wielu aktywistów przyszedłego ruchu Społeczeństwo Przeciwko Przemocy. Ważną rolę w oporze przeciwko reżimowi odegrali intelektualiści, którzy występowali w obronie praw obywatelskich i praw człowieka jako przedstawiciele społecznej opozycji. Głównymi protagonistami tego ruchu byli słowaccy sygnatariusze Karty 77 – Miroslav Kusý, Hana Ponická i Dominik Tatarka, ale również ci, którzy wspierali Kartę 77, choć jej nie podpisali, np. Jozef Jablonický, Milan Šimečka czy Július Strinka. Od tych osób pochodziło wiele informacji o prześladowaniach przez komunistyczny reżim na Słowacji, które przekazywano do zagranicznych rozgłośni¹⁸. Oprócz nich działało również szerokie grono niezależnych artystów (zwłaszcza plastyków i pisarzy), wykluczonych ze związków zawodowych, którzy tworzyli swoiste struktury antyreżimowe, organizując regularne spotkania i zakazane wystawy¹⁹.

Wskutek nowej polityki pierestrojki Gorbaczowa, pod względem pewnych cech podobnej do „socjalizmu z ludzką twarzą” w 1968 r., wyraźnie zaczął się uaktywniać Alexander Dubček. Po 1985 r. napisał on wiele listów protestacyjnych do organów partyjnych i państwowych, został również dostrzeżony na arenie międzynarodowej. W 1988 r. podczas wizyty w Bolonii otrzymał doktorat *honoris causa* najstarszego uniwersytetu na świecie, a w Rzymie spotkał się z papieżem Janem Pawłem II²⁰. Ostrożne sondowanie Dubčeka przez przedstawicieli reżimu zakończyło się jednak niepowodzeniem z powodu różnic w poglądach na dalszy rozwój²¹. W 1989 r. Dubček kontaktował się z kolejnymi nurtami opozycyjnymi i współpracował z nimi. Wyraźne ożywienie możemy także śledzić wśród przeciwników reżimu w środowisku mniejszości węgierskiej na Słowacji. Właśnie tam na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych powstał Komitet Obrony Praw Mniejszości Węgierskiej w Czechosłowacji, który krytykował reżim normalizacji ze względu na faktyczne, ale też rzekome naruszanie praw mniejszości²². Wśród jego aktywistów już w latach osiemdziesiątych ukształtowało się nowe pokolenie, które odegrało kluczową rolę w 1989 r. W latach osiemdziesiątych ta grupa młodych intelektualistów nawiązała i utrzymywała kontakty zarówno z węgierską

¹⁸ Zob. N. Kmeť, *Nezávislé aktivity na Slovensku v rokoch 1987–1989* [w:] *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*, red. P. Blažek, J. Pažout, Praha 2013, s. 130–152.

¹⁹ Zob. *idem*, *Slovenská opozícia za normalizácie* [w:] *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizácie. Slovenská a česká spoločnosť v období normalizácie. Liberecký seminár 2001*, Bratislava 2003, s. 185–208; P. Jašek, J. Pálffy, „Vonku zúril socializmus...”, s. 85–111.

²⁰ Národní archiv České republiky Praha, f. KSČ ÚV 02/1, Predsedníctvo ÚV KSČ, zväzok 96/88, bod 28, Informace o pobytu A. Dubčeka v Itálii, 9 XII 1988 r.

²¹ W kwestii problematyki działalności Dubčeka w drugiej połowie lat osiemdziesiątych zob. *Cesty k novembri 1989...*

²² Zob. J. Marušiak, *Maďarská menšina v slovenskej politike v rokoch normalizácie* [w:] *Slovensko a režim normalizácie*, red. N. Kmeť, J. Marušiak, Prešov 2002, s. 222–279; P. Hunčík, J. Fazekaš, *Maďari na Slovensku (1989–2004)*, Šamorín 2008.

liberalną opozycją²³, jak i z działaczami Karty 77 w Czechach²⁴. Ważną rolę odgrywał rozwój wydarzeń na Węgrzech, gdzie erozja reżimu postępowała znacznie szybciej niż w Czechosłowacji. Intensywne działania opozycji doprowadziły do procesu zbliżenia się pojedynczych ruchów, które aż do połowy lat osiemdziesiątych w ogóle ze sobą nie współpracowały. Miały w tym swój udział również działania Służby Bezpieczeństwa, która systematycznie likwidowała próby współpracy z opozycją. Dla zjednoczenia grup antyreżimowych bardzo ważnym momentem było wydanie w październiku 1987 r. oświadczenia o deportacjach Żydów ze Słowacji. W dokumencie 24 osobistości wyraziły głębokie współczucie z powodu deportacji Żydów w 1942 r. Pod pismem podpisali się czołowi przeciwnicy reżimu normalizacji, zarówno chrześcijańscy (np. Ján Chryzostom Korec, Ján Čarnogurský czy Silvestr Krčméry), jak i laicy (Dominik Tatarka, Ján Langoš)²⁵.

Wielkim krokiem do zjednoczenia była tzw. świeczkowa manifestacja, która chociaż została zorganizowana w środowisku chrześcijańskim, to jako jeden z głównych postulatów deklarowała również przestrzeganie praw obywatelskich. Po brutalnym stłumieniu manifestacji Karta 77²⁶ wydała oświadczenie o jej poparciu. Wzięli w niej bowiem udział przedstawiciele wielu grup społecznych.

W środowisku wydawców literatury podziemnej proces zjednoczenia trwał dalej również po aresztowaniu w 1987 r. jednego z nich, Ivana Polanskiego, działacza podziemnego Kościoła. Po ogłoszeniu w czerwcu 1988 r. wyroku skazującego go 12 października powstał Komitet Obrony Ivana Polanskiego, który wspierali wszyscy wydawcy literatury podziemia w byłej Czechosłowacji²⁷.

Zjednoczenie opozycji przyspieszyło aresztowanie członków tzw. bratysławskiej piątki w sierpniu 1989 r. Członkowie Ruchu na rzecz Wolności Obywatelskiej²⁸, który powstał w październiku 1988 r. w Pradze – Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Hana Ponická, Anton Selecký i Vladimír Maňák – wysłali 4 sierpnia 1989 r. do rządu Słowackiej Republiki Socjalistycznej list, w którym poinformowali o zamiarze uczczenia pamięci ofiar w rocznicę wkroczenia wojsk Układu Warszawskiego w 1968 r. Dwóch z aresztowanych, Ján Čarnogurský i Miroslav Kusý, zostało osadzonych w areszcie śledczym²⁹. Ich uwięzienie wywołało falę protestów na Słowacji, która zjednoczyła ruchy opozycyjne przeciw reżimowi. Kluczowy jest list protestacyjny z 30 sierpnia 1989 r., pod którym znajdziemy podpisy zdecydowanej większości przeciwników reżimu końca lat osiemdziesiątych, w tym

²³ L. Kopasz, *Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie*, „Pamät národa” 2014, nr 3, s. 5.

²⁴ Zob. P. Jašek, *Tzv. maďarský nacionalizmus v období normalizácie. Prenasledovanie Miklósa Duraya a spolupráca Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu s Chartou 77*, „Pamät národa” 2017, nr 3, s. 16–35.

²⁵ Open Society Archives Budapest, HU OSA 300-30-15, box 6.

²⁶ *Charta 77. Dokumenty 1977–1989. Svazek II*, red. V. Prečan, B. Cisařovská, Praha 2007, dok. nr 454, s. 990–991.

²⁷ P. Blažek, *Výbor na obranu Ivana Polanského. Limity spolupráce českého a slovenského opozičního hnutí [w:] Slovensko a režim normalizácie...*, s. 206–221.

²⁸ Zob. P. Dubovský, *Hnutie za občiansku slobodu na Slovensku [w:] Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe*, red. P. Jašek, Bratislava 2012, s. 209–219.

²⁹ Miroslav Kusý został warunkowo zwolniony 6 X 1989 r., a Ján Čarnogurský dopiero 25 XI 1989 r. Zob. P. Jašek, *Posledný politický proces komunistického režimu na Slovensku. Perzekúcie členov bratislavskej päťky na jeseň 1989*, „Pamät národa” 2014, nr 3, s. 53–57.

liderów podziemnego Kościoła Jána Chryzostoma Korca, Františka Mikloška i Silvestra Krčméryho, pisarza Milana Šimečki, opozycjonistów Mikuláša Huby, Jána Langoša, Milana Kňažka, a także Alexandra Dubčeka, który po raz pierwszy przyłączył się do zbiorowego protestu podpisanego przez przedstawicieli innych dysydenckich grup. Później dołączyły listy protestacyjne kolejnych osobistości, które wcześniej cechował bierny czy wręcz konformistyczny stosunek do reżimu – m.in. socjologów, pisarzy i malarzy. Duży wydzźwięk miał również list Václava Havla wspierający „bratysławską piątkę”, adresowany do ówczesnego premiera Polski Tadeusza Mazowieckiego i do Imre Pozsgaya, węgierskiego lidera reformatorskiego skrzydła komunistów. Napięcie w społeczeństwie na Słowacji rosło. Stymulował to rozwój wydarzeń w sąsiednich krajach – wybory w Polsce, stopniowy upadek komunizmu i otwarcie granicy na Węgrzech, exodus z Niemiec wschodnich w październiku i wreszcie upadek muru berlińskiego na początku listopada 1989 r. Były to jasne sygnały, że komunizm w Europie Środkowej ma się ku końcowi.

POCHÓD STUDENTÓW W BRATYSŁAWIE

Bezpośredni proces upadku reżimu komunistycznego w Czechosłowacji rozpoczęła demonstracja studentów 17 listopada 1989 r. w Pradze, którą brutalnie stłumiły służby bezpieczeństwa. Dzień przed nią przeszedł pochód bratysławskich studentów, który stanowił punkt kulminacyjny antyreżimowych protestów. Młodzi ludzie już w poprzednim okresie aktywnie brali udział w pielgrzymkach, dystrybucji podziemnych wydawnictw, działaniach ekologów czy podpisywaniu różnych petycji. Na wydziale filozofii Uniwersytetu Komeńskiego studenci chcieli wydawać czasopismo pod tytułem „Proglas”, którego pierwszy numer miał się ukazać pod koniec listopada 1989 r. W kręgu członków kolegium redakcyjnego planowanego czasopisma narodził się pomysł zorganizowania demonstracji, który dojrzał podczas ich wizyty na ostatnim procesie politycznym przeciwko „bratysławskiej piątce” w listopadzie. Jako odpowiedni termin na demonstrację wybrano 16 listopada, w przeddzień międzynarodowego dnia studentów³⁰. Szesnastego listopada 1989 r. na placu Pokoju, przed dzisiejszym pałacem prezydenckim, zebrało się prawie 200 studentów z Uniwersytetu Komeńskiego, w tym kilku licealistów. Trzymając się za ręce, tworzyli „żywy łańcuch”, który szedł przez miasto i śpiewał hymn Czechosłowacji oraz *Gaudeamus igitur*. Pochód osiągnął punkt kulminacyjny przed budynkiem Ministerstwa Edukacji Socjalistycznej Republiki Słowackiej. Przed studentami wystąpił tam sekretarz KC KPS Gejza Šlapka³¹. Pochód umożliwił mobilizację bratysławskich studentów i przyspieszył ich reakcję na wydarzenia w Pradze po 17 listopada. Informacje o brutalnej interwencji skierowanej przeciw demonstrantom dotarły do środowiska studentów w Bratysławie nie tylko za pośrednictwem rozgłośni radiowych, lecz także przez prywatne kontakty. Wiadomości

³⁰ M. Novotný, *November 1989 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (príprava a priebeh protestného pochodu 16. novembra 1989)* [w:] 20. výročie Nežnej revolúcie, red. P. Jašek, Bratislava 2010, s. 138.

³¹ *Ibidem*, s. 141–142.

o wydarzeniach w Pradze przedostały się już 18 listopada³². Pierwsze protestacyjne oświadczenie sporządzono 19 listopada i w wypełnionej auli Uniwersytetu Komeńskiego odczytano je w godzinach porannych 20 listopada, przy czym każde zdanie czytał ktoś inny, aby w przypadku represji ewentualne późniejsze prześladowania były rozłożone na wiele osób³³. Zorganizowano wielkie spotkanie z przedstawicielami uniwersytetu, po którym bratysławscy studenci ogłosili strajk okupacyjny. Na drugi dzień studenci z większości uczelni, jak zapowiedzieli, utworzyli komitet koordynacyjny studenckich komitetów strajkowych³⁴, gdyż ruch strajkowy studentów szybko się rozszerzył na cały kraj. Studenci byli kluczowym spoiwem Społeczeństwa Przeciw Przemocy, dla którego przygotowywali, powielali i dystrybuowali antyreżimowe ulotki, organizowali demonstracje, a przede wszystkim pomagali mobilizować całe społeczeństwo³⁵.

POWSTANIE SPP I ZMOBILIZOWANIE SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO

Informacje o brutalnym stłumieniu manifestacji studentów w Pradze szybko docierały na Słowację, najczęściej za pośrednictwem Radia Wolna Europa i Głosu Ameryki. Podano też wiadomość, że podczas interwencji sił bezpieczeństwa został zabity student. Okazała się ona nieprawdziwa, mimo to pomogła przyspieszyć rozwój wydarzeń w kraju. Wieści o manifestacji dotarły niezależnie od siebie do większości grup antyreżimowych działaczy w Bratysławie. Pierwsi zareagowali aktorzy teatralni, wśród których bardzo dużą rolę odgrywał Milan Kňažko. Dostarczył on informacje o strajku praskich aktorów teatralnych i zainicjował powstanie komitetów strajkowych wśród słowackich aktorów. Z inicjatywy niezależnego malarza Rudolfa Sikory w godzinach wieczornych w niedzielę 19 listopada 1989 r. zorganizowano historyczne spotkanie na terenie Słowackiego Ośrodka Artystycznego (powszechnie nazywanego Umelka), gdzie uczestnicy dyskutowali o formach protestu w związku z zabiciem studenta³⁶. W Umelce spotkało się blisko 450 osób³⁷, przede wszystkim artystów, malarzy, ekologów, działaczy i studentów. Na tym spotkaniu wykształciła się szeroka platforma obywatelska przeciwko rządzącemu reżimowi – ruch SPP. Był to jeden z kluczowych momentów rewolucji na Słowacji, kiedy SPP stał się olbrzymim ruchem kształtującej się opozycji. W dodatku powstał on niezależnie od Forum Obywatelskiego w Czechach i kilka godzin wcześniej od niego. Jeszcze przed powołaniem SPP można było odnotować utworzenie innego antyreżimowego zrzeszenia: Węgierskiej Inicjatywy Niezależnej, która zrodziła się

³² Z. Mistríková, J. Vaculík, *Spomienky [w:] Umelecká beseda...*, s. 61.

³³ D. Hochel, *Spomienky na November, „týždeň”*, 8 XI 2014, s. 41.

³⁴ *Ibidem*, s. 42.

³⁵ O aktywności studentów i o pochodzie z 16 listopada zob. J. Kucharík, *Bratislavskí vysokoškóľáci a pochod mestom 16. novembra 1989 [w:] 1989. Rok zmeny*, red. P. Jašek, Bratislava 2017, s. 154–184.

³⁶ Wspomnienia Miroslava Cipára zob. *Umelecká beseda...*, s. 47.

³⁷ Szacunki zapisane w raportach StB, które są jak najbardziej realne. W obliczeniach bezpośrednich uczestników najczęściej pojawia się liczba 400–500 zgromadzonych.

18 listopada na spotkaniu dysydentów narodowości węgierskiej u Károla Tótha w Šali, gdzie od razu potępiono stłumienie manifestacji w Pradze. Ta inicjatywa intensywnie współpracowała z SPP.

Na historycznym spotkaniu w Umelce utworzono pierwsze improwizowane kierownictwo ruchu. Jego działalność jeden z aktorów określił jako „uliczną demokrację”, w ramach której osoby wybierano na podstawie jawnego głosowania obecnych³⁸. Po spotkaniu, na którym przeczytano apele artystów, protest studentów oraz informacje o planowanych strajkach aktorów, aktorzy ogłosili pierwsze strajki na Słowacji. Po zakończeniu spotkania odbywały się typowe dla czasów rewolucji nocne dyskusje, podczas których ustalano, jak dalej postępować. Prawdopodobnie do najbardziej znaczącego spotkania doszło w mieszkaniu Jána Langoša; dyskutowano wówczas o nazwie nowo założonego ruchu. Kolejne spotkanie kierownictwa ruchu odbyło się na drugi dzień, w poniedziałek 20 listopada. Co typowe dla czasów rewolucji, zorganizowano je w bufecie teatru Mała Scena. Tu powstała nazwa Verejnost' proti násiliu i ukształtowało się kierownictwo ruchu, którego członkowie zgromadzili się w pierwszym Komitecie koordynacyjnym. Po tym spotkaniu członkowie już utworzonego ścisłego kierownictwa SPP pojechali do budynku Uniwersytetu Komeńskiego, w którym spisali pierwszą polityczną deklarację o powstaniu i programie SPP. Jako główne cele ruchu zapisano m.in. zmiany społeczne i prowadzenie dialogu społecznego, przy czym w dokumencie wzywano obywateli, by wzięli sprawy w swoje ręce i wykorzystali realną możliwość otwarcia przestrzeni dla demokracji³⁹. Po spotkaniu obecni pojechali do bratysławskich teatrów, które już nie wystawiały sztuk, lecz organizowały dialogi z widzami, a wieczorem zwołali improwizowaną manifestację na placu Hviezdoslava, w której wzięło udział kilkaset osób. We wtorek 21 listopada w Umelce definitywnie wykreował się Komitet Koordynacyjny SPP⁴⁰ jako wiodący organ ruchu.

Po spotkaniu w centrum Bratysławy odbyły się dwie demonstracje, w których uczestniczyli działacze SPP: pierwsza – studentów na ówczesnym placu Klementa Gottwalda (dziś plac Wolności), a druga – na placu Hviezdoslava. SPP wydało własne oświadczenie, w którym żądało wypuszczenia więźniów politycznych oraz wolności słowa w mediach⁴¹. Rady ruchu SPP po 20 listopada szybko się rozrastały o kolejnych działaczy politycznych ze wszystkich warstw społecznych i wszystkich regionów Słowacji. SPP w ciągu całego listopada stało się platformą obywatelską o szerokim spektrum, skierowaną przeciwko reżimowi. Sukcesywnie krystalizował się program ruchu. Ruch zyskiwał społeczne wsparcie podczas demonstracji, które odbywały się najpierw w Bratysławie, a stamtąd rozszerzyły się w ciągu zaledwie kilku dni na całą Słowację. Dla aktywizującego się SPP decydujące było to, że na manifestacjach rosła liczba osób, które wspierały jego

³⁸ P. Jašek, O. Podolec, „Komunistický svet bol...”, s. 127.

³⁹ Slovenský národný archív, fond Verejnost' proti násiliu, šk. 1, inv. č. 1, Vyhlásenie hnutia Verejnost' proti násiliu z 20 XI 1989.

⁴⁰ Ján Budaj, Martin Bútora, Miroslav Cipár, Lubomír Feldek, Fedor Gál, Eugen Gindl, Milan Kňažko, Vladimír Kompánek, Rudolf Sikora, Ladislav Snopko i Peter Zajac.

⁴¹ Slovenský národný archív, fond Verejnost' proti násiliu, šk. 1, inv. č. 1, Stanovisko združenia SPP k vyhláseniu vlád ČSSR, ČSR a SSR k udalostiam 17 XI 1989 v Prahe.

żądania. Od 22 listopada z powodu masowego uczestnictwa mieszkańców Bratysławy demonstracje przeniosły się na plac SNP, który był regularnie wypełniony. Na spotkaniach w Bratysławie prowadzący Ján Budaj i Milan Kňažko informowali o najnowszych wydarzeniach politycznych, przedstawiali cele SPP i zapraszanych gości, którzy przemawiali z trybuny do osób zgromadzonych na placu. Chcąc przygotować jak najatrakcyjniejszy program, organizatorzy zwracali się do popularnych osób i oferowali im możliwość występu. Byli to przede wszystkim piosenkarze, którzy wypełniali przerwy między poszczególnymi przemówieniami i współtworzyli wyjątkową atmosferę spotkań.

Piosenka Ivana Hoffmana *Slúbili sme si lásku (Obiecaliśmy sobie miłość)* stała się nieoficjalnym hymnem rewolucji i z towarzyszącym dzwonieniem kluczy jest do dziś symbolem aksamitnej rewolucji. Miejsca na trybunach otrzymały osoby z szerokiego spektrum – arcybiskup Ján Sokol, Alexander Dubček, przedstawiciel Światowego Kongresu Słowaków Marián Šťastný, zakazany przez komunistów piosenkarz Karel Kryl (od 1969 r. na emigracji), ale również przedstawiciele studentów, robotników czy nawet członkowie Korpusu Bezpieczeństwa Narodowego. Znalazło się też miejsce dla przedstawicieli reżimu komunistycznego, których przemówienia nie spotkały się jednak z sympatią i większość z nich wygwizdano⁴².

Decydujące było to, że do Bratysławy przyłączały się bardzo szybko kolejne regiony Słowacji, a manifestacje odbywały się w każdym większym mieście. SPP, czując wsparcie społeczne, sukcesywnie intensyfikowało żądania wobec władzy komunistycznej zmierzające do obalenia jej monopolu na sprawowanie rządów. Na pierwszym miejscu postawiono m.in. żądanie dostępu do mediów. Liderom SPP udało się przełamać cenzurę już 24 listopada 1989 r., kiedy w bratysławskim studiu telewizyjnym emitowano w formie dyskusji „na żywo” pierwsze *studio dialog*. Wystąpili w niej czołowi działacze ruchu SPP, z którymi dyskutowali wybrani przedstawiciele reżimu. Podczas rozmów liderzy SPP wypowiadali przed widzami słowa, o których jeszcze przed kilkoma dniami obywatele bali się w ogóle pomyśleć. Milan Kňažko mówił o potrzebie zniesienia wiodącej roli KPCz w społeczeństwie, a Ján Budaj na pytanie, jaki rodzaj demokracji przedstawiciele SPP sobie wyobrażają, odpowiedział, że SPP żąda demokracji bez przydawek. Dodatkowo podczas dyskusji wezwano ludzi do uczestnictwa w strajku generalnym⁴³. Z kolei przedstawiciele reżimu starali się przekonać społeczeństwo, że strajk zaszkodzi gospodarce i będzie miał na nią negatywny wpływ. Komuniści jednak nie mieli zamiaru oddać władzy i starali się mobilizować swoje rezerwy kadrowe. W reakcji na wystąpienie telewizyjne I sekretarz KC KPS Ignác Janák na spotkaniu kierownictwa KC KPS kolejnego dnia zaapelował, aby komuniści utrzymali środki masowego przekazu i komunikacji⁴⁴. Z punktu widzenia słowackich komunistów było już jednak za późno, a nacisk wywierany z wypełnionych placów i rezygnacja kierownictwa KC KPCz w Pradze przełamały ich opór. Dwudziestego czwartego listopada 1989 r. SPP przedstawi-

⁴² W Bratysławie np. wicepremiera słowackiego rządu Štefana Murína, w Trnawie – sekretarza Komitetu Powiatowego Komunistycznej Partii Słowacji Antona Nehaja.

⁴³ V. Ondruš, *Atentát na Nežnú revolúciu*, Bratislava 2009, s. 15.

⁴⁴ J. Hučko, *Novembrové udalosti v archívnych dokumentoch volených orgánov KC KPS [w:] 20. výročie Nežnej revolúcie...*, s. 84.

ło 12-punktowy program polityczny, w którym zawarło żądania zniesienia wiodącej roli KPCz oraz pełni wolności obywatelskich i religijnych⁴⁵. Punkt kulminacyjny masowych demonstracji przypadł na 27 listopada 1989 r. W tym dniu wybuchł strajk generalny, który był nieformalnym referendum dotyczącym wiodącej roli partii w społeczeństwie. Odniósł nadzwyczajny sukces, według szacunków aktywnie wzięło w nim udział trzy czwarte obywateli! Był to w zasadzie moment przełomowy aksamitnej rewolucji, po którym przedstawiciele reżimu zrozumieli, że nie zdołają już sprawować kontroli nad rozwojem wydarzeń społecznych. W dniu strajku generalnego, 27 listopada, doszło do pierwszych obrad słowackich komunistów i przedstawicieli SPP. Tego dnia wieczorem z trybuny przemówił wicepremier słowackiego rządu Štefan Murín, który doczekał się jedynie gwizdów ze strony zgromadzonych. Strajk generalny komuniści ocenili jako polityczną przegraną. W jej wyniku podjęto krok bez precedensu – jeszcze przed decyzją zgromadzenia federalnego kierownictwo KPS wniosło o skreślenie artykułu 4 o wiodącej roli KPCz w społeczeństwie. W dokumencie *Akčné opatrenia na riešenie súčasnej situácie (Sposoby rozwiązania obecnej sytuacji)*, który przyjęto na nadzwyczajnym posiedzeniu KC KPS 26–27 listopada, mówiło się o tym od razu w pierwszym punkcie. Wiodącej roli partii „nie mogła zapewnić konstytucja ani inny sposób”, ale „walka o interesy ludu”⁴⁶. Komunistyczni posłowie parlamentu federalnego w Pradze 29 listopada 1989 r. jednogłośnie uchwalili usunięcie artykułu 4 z konstytucji CSSR. Paradoksem jest, że komunistyczny parlament w tym wypadku nie zrezygnował z praktyki jednomyślnego głosowania; skreślenie artykułu o wiodącej roli KPCz miało tak samo płynny przebieg jak jego wprowadzenie w roku 1960! Z politycznego punktu widzenia był to decydujący krok na drodze do usunięcia monopolu władzy partii komunistycznej.

Można uznać, że rewolucyjne wydarzenia w Pradze i Bratysławie przebiegały niezależnie od siebie, chociaż oba ruchy bardzo ściśle ze sobą współpracowały i utrzymywały intensywny kontakt. Liderzy SPP regularnie informowali o sytuacji w Pradze, gdzie uczestniczyli w różnych działaniach, i zapraszali do Bratysławy przedstawicieli Forum Obywatelskiego, w tym Václava Havla. W pierwszych dniach po 17 listopada przedstawicielom SPP udało się przeforsować odważniejsze żądania niż Forum Obywatelskiemu – po pierwsze, ruch powstał wcześniej, energiczniej i w bardziej otwarty sposób dążył do zlikwidowania wiodącej roli KPCz jako kluczowego komunistycznego

⁴⁵ W dokumencie przedstawiono 12 kolejnych punktów (w skrócie): 1. Żądamy utworzenia ze Słowackiej Rady Narodowej rzeczywistego parlamentu narodu słowackiego, w którym będą miały swoją reprezentację wszystkie części składowe naszego społeczeństwa; 2. Żądamy zagwarantowania pełnej wolności prasy; 3. Żądamy zagwarantowania wolności prowadzenia przedsiębiorstw, zgromadzeń, zrzeszania się, poruszania się, sumienia i innych praw obywatelskich i wolności; 4. Żądamy zlikwidowania wiodącej roli KPCz; 5. Żądamy odideologizowania szkolnictwa i kultury; 6. Żądamy zagwarantowania bezstronnych sądów i prokuratury; 7. Żądamy konsekwentnego rozdziału Kościoła od państwa; 8. Żądamy wolnych ruchów związkowych i niezależnych organizacji studenckich; 9. Żądamy zrównania wszystkich form własności; 10. Żądamy konsekwentnej demokratycznej federacji Czechów i Słowaków oraz prawnego uporządkowania jurysdykcji oraz statusu narodowości na zasadzie pełnego i faktycznego równouprawnienia; 11. Żądamy realnego zagwarantowania prawa do zdrowego środowiska naturalnego; 12. Żądamy zagwarantowania wszystkim równych szans wyboru i ścieżki życia. Pełna wersja zob. J. Zatkuliak i in., *November 1989...*, dok. nr 87, s. 358.

⁴⁶ *Ibidem*, dok. nr 95, s. 372.

dogmatu (nawet KPS zniosła ją wcześniej niż na poziomie federalnym), a jednocześnie udało się przełamać cenzurę w mediach i wymusić dostęp do telewizji. Była jeszcze jedna ważna różnica, na którą zwrócił uwagę czeski historyk Jiří Suk. Wśród liderów SPP dominował element niepolityczny, a sama nazwa ruchu zdradzała, że SPP chciało być rzecznikiem społeczeństwa obywatelskiego, które gromadziło się na placach. Dlatego utrzymywało ze społeczeństwem bardzo żywy kontakt, a oprócz manifestacji organizowało także różne happeningi⁴⁷. Najlepszym przykładem happeningu jest pochód pod hasłem „Ahoj Európa”, który przedstawiciele SPP z Jánem Budajem i Ladislavem Snopkiem na czele zorganizowali 10 grudnia 1989 r. Data happeningu miała znaczenie symboliczne. Dziesiąty grudnia był międzynarodowym dniem praw człowieka, do których nieodłącznie należy prawo do swobodnego podróżowania, a to żelazna kurtyna w brutalny sposób łamała⁴⁸. Co równie ważne, pochód odbył się w dniu, w którym z fotela prezydenta Czechosłowacji ustąpił Gustáv Husák. Odchodząc, powołał nowy rząd federalny porozumienia narodowego. Ten sam Gustáv Husák, dochodząc do władzy w 1969 r., publicznie głosił, że granica Czechosłowacji nie jest żadnym deptakiem. Organizatorzy pochodu chcieli mu w ten sposób pokazać jego polityczną przegraną⁴⁹. Liczba uczestników pochodu przewyższyła oczekiwania organizatorów. Według ówczesnych szacunków wzięło w nim udział ok. 50 tys. osób⁵⁰. Ruch SPP dobrze poradził sobie w fazie mobilizacji społeczeństwa, tj. w przyciąganiu ludzi na place, na których spontanicznie zaakceptowali żądania zmierzające do obalenia najbardziej widocznych cech reżimu komunistycznego na Słowacji: wymianę czołowych polityków normalizacji, rekonstrukcję rządu, usunięcie przewodniej roli KPCz, zlikwidowanie cenzury i demontaż żelaznej kurtyny. Można się jednak zgodzić z poglądem czeskiego historyka Jiříego Suka, że SPP nie było koncepcyjnie ani personalnie przygotowane na politykę gabinetową, którą zaczęto prowadzić po zakończeniu demonstracji na początku grudnia 1989 r.⁵¹

NEGOCJACJE Z PRZEDSTAWICIELAMI KOMUNISTYCZNEJ PARTII SŁOWACJI

W listopadzie i grudniu poglądy słowackich komunistów przechodziły metamorfozy. Między nimi musimy jednak rozróżnić różne prądy – od zwolenników twardej linii, stojących na pozycjach normalizacji, przez umiarkowanych „przebudowujących” szukających dialogu aż po *stricte* pragmatyczne kadry przystosowujące się do aktualne-

⁴⁷ J. Suk, *Labyrintem revoluce*, Praha 2003, s. 169.

⁴⁸ Przypomnijmy w związku z tym, że tylko na słowackich przejściach granicznych w latach 1948–1989 42 cywilów poniosło śmierć w wyniku postrzału, porażenia prądem podczas prób przejścia przez barykady z drutu, wybuchu min, rozszarpania przez psy czy innych interwencji. Setki ludzi było rannych, a tysiące zostało złapanych i skazanych na wieloletnie więzienie za próbę przekroczenia granicy. Zob. L. Morbacher, *Úteky za hranice* [w:] *Sila svedectva. The Power of Witnessing*, red. M. Fiamová, J. Speváková, Bratislava 2012, s. 173.

⁴⁹ Wywiad z Jánem Budajem w Bratysławie w czerwcu 2014 r. (w zbiorach autora).

⁵⁰ M. Ščepka, K. Fornerová, *Nový most cez Dunaj*, „Smena”, 11 XII 1989, s. 4.

⁵¹ J. Suk, *Labyrintem revoluce...*, s. 169.

go rozwoju wydarzeń. W miarę wzrostu poparcia społeczeństwa dla SPP i liczby osób demonstrujących na placach słabła pozycja dogmatyków. Ich postawa w pierwszych dniach po 17 listopada była zdecydowanie przeciw jakimkolwiek zmianom. W czasie dyskusji kierownictwa KC KPS nad aktualną sytuacją 20–21 listopada 1989 r. możemy zaobserwować wysiłek, aby do dialogu dopuszczać tylko na terenie szkół i zabronić „aktywizacji ulicy”. W oficjalnym stanowisku mówiono jasno: „kierownictwo KC KPS [...] uważa za konieczne zapewnienie porządku i spokoju, przywrócenie nauki w szkołach i pracy w teatrach”⁵². O stosunku elity komunistycznej do negocjacji z SPP bodaj najlepiej świadczy to, że sekretarz KC KPS Gejza Šlapka poinformował na nim kolegów o zabezpieczeniu wydań *Zobraných spisov Klementa Gottwalda (Diel zbranych Klementa Gottwalda)*⁵³. Polityczna tajna policja starała się monitorować sytuację szybko zmieniających się nastrojów i szukała nowych form przenikania (również przez tajnych współpracowników) do nowo tworzących się struktur. Funkcjonariusze badali sytuację na ulicach, nagrywali mityngi na placu SNP i śledzili nastroje społeczne⁵⁴. Według wspomnień świadków tych wydarzeń ŠtB monitorowała działalność SPP już od pierwszego spotkania w Umelce. Jej funkcjonariusze i tajni współpracownicy byli obecni na pierwszych improwizowanych manifestacjach⁵⁵. Chociaż materiały ŠtB z okresu aksamitnej rewolucji zostały w dużym stopniu zniszczone, to jednak zachowała się *Metodyczna instrukcja dotycząca zabezpieczania zadań po linii rozpracowania i kontroli komitetów strajkowych* z 24 listopada 1989 r. Funkcjonariuszom nakazywano „natychmiast zbadać stan wiedzy poszczególnych członków komitetów strajkowych pod względem ich poglądów politycznych, charakteru i cech moralnych, pochodzenia społecznego i wzajemnych więzi oraz rejestracji używanych środków transportu, w tym kontakty z obecną siecią agenturalno-powierniczą. Na podstawie ocenionej wiedzy konieczne jest tworzenie przyczółków w poszczególnych komitetach strajkowych i pozyskanie nowej agentury, która będzie w stanie z wyprzedzeniem informować o przygotowanych akcjach i oddziaływać w obszarze zainteresowań. Należy użyć wszystkich sił i środków, aby zapobiec strajkom, zwłaszcza strajkowi generalnemu, który został ogłoszony na 27.11.1989, i zwiększyć wpływ na niezdecydowane do tej pory warstwy społeczeństwa”⁵⁶. Dopiero po strajku generalnym ŠtB zaczęła się przystosowywać do nowych warunków. Jej najbardziej znanym działaniem na początku grudnia 1989 r. było zakrojone na szeroką skalę niszczenie dokumentów z całego okresu istnienia Czechosłowacji⁵⁷.

Zmiany w stanowiskach słowackiego zwierzchnictwa partyjnego widać zwłaszcza po rezygnacji kierownictwa KC KPCz w Pradze w piątek 24 listopada. Na następnym

⁵² J. Žatkuliak i in., *November 1989...*, dok. nr 69, s. 331.

⁵³ J. Hučko, *Novembrové udalosti...*, s. 78.

⁵⁴ J. Sivoš, *Činnosť Správy kontrarozviedky v Bratislave od 17. novembra 1989 do 15. februára 1990* [w:] 20. výročie Nežnej revolúcie..., s. 169.

⁵⁵ Zob. np. P. Jašek, O. Podolec, „Komunistický svet bol...”, s. 127.

⁵⁶ Archív Ústavu pamäti národa, fond Okresná správa ZNB v Dunajskej Strede – oddelenie ŠtB (1968–1989), inv. č. 23.

⁵⁷ Zob. np. P. Žáček, *Můžou přijít, jsme hotovi... Tzv. Lorencova skartace z prosince 1989 v dokumentech, „Paměť národa” 2004*, s. 28–41; G. Strešňák, *K problematike mimoriadne skartácie materiálov ŠtB na Slovensku v roku 1989* [w:] 20. výročie Nežnej revolúcie..., s. 209–216.

posiedzeniu KC KPS, które odbyło się 26 listopada, ze swoich funkcji w tym organie zrezygnowali prawdopodobnie najbardziej skompromitowani przedstawiciele obozu normalizacji na Słowacji, tj. marszałek sejmu Viliam Šalgovič, długoletni sekretarz komitetu miejskiego KPS w Bratysławie Gejza Šlapka i przewodnicząca komunistycznego związku kobiet Elena Litvajová⁵⁸. Wstrząsnęło to pozycjami słowackich dogmatyków. Mimo to słowaccy komuniści nie porzucali nadziei, że właśnie oni będą stanowić główną siłę w rozwiązywaniu problemów społecznych, które sami spowodowali. Droga do tego wiodła przez rezygnację najbardziej skompromitowanych polityków – zwolenników normalizacji – i uchwalenie nowego sposobu działania. Miał też pomóc nadzwyczajny zjazd KPS, który planowano na 20 stycznia 1990 r.

Przedstawiciele SPP dołączyli do negocjacji politycznych dopiero po pomyślnym przebiegu strajku generalnego. Ich sytuacja była tym bardziej skomplikowana, że negocjacje prowadzono na dwóch poziomach, tj. ze słowackimi komunistami w sprawie zmian na Słowacji i jednocześnie jako część „okrągłych stołów” w Pradze na poziomie federalnym. Dotyczyły one rekonstrukcji rządu federalnego, a później również obsadzenia fotela prezydenta republiki⁵⁹. Jedną ze szczególnych okoliczności listopadowej sytuacji było to, że po wielu latach, gdy głównym kryterium awansu kadr nomenklatury była wierność obecnej linii politycznej partii KPCz, nagle pragmatycznie myślący komuniści zaczęli na pierwszy plan wysuwać instytucje państwowe i parlamentarną drogę rozwoju. Na Słowacji kierownictwo KPS także znalazło się na bocznym torze, a kluczowe obrady prowadzono z przedstawicielami słowackiego rządu i sejmu. SPP trzymało się pierwotnej strategii powoływania tzw. wysuniętych przyczółków do rządów. Gdy 8 grudnia słowacki komunistyczny rząd podał się do dymisji, po porozumieniu z SPP do skonstruowania nowego rządu upoważniono komunistę i ministra sprawiedliwości SRS Milana Čiča. Negocjacje były jednak trudne i długotrwałe, nie było łatwo osiągnąć konsensus podczas wyboru ministrów. Swoich kandydatów przedstawili zarówno SPP, jak i Milan Čič, jednak żadna ze stron nie chciała ustąpić⁶⁰.

Nowy słowacki rząd porozumienia narodowego z Čičem na czele powołano 12 grudnia 1989 r. Jego skład rozkładał się proporcjonalnie między komunistami i bezpartyjnymi, czyli lepiej niż w przypadku rządu czeskiego i federalnego: sześciu ministrów było z KPS, dziewięciu bez partyjnej legitymacji (zaproporzowanych i zaakceptowanych przez komitet koordynacyjny SPP), jeden z Partii Wolności, a jeden z Partii Odrodzenia Słowackiego (później Partia Demokratyczna)⁶¹. O złożoności negocjacji najlepiej świadczy to, że w słowackim „rządzie porozumienia narodowego” brakowało trzech ministrów (w tym ministra spraw wewnętrznych, którym został nominat SPP Vladimír Mečiar), którzy zostali powołani dopiero w styczniu. SPP dodatkowo chciało doprowadzić do

⁵⁸ J. Hučko, *Novembrové udalosti...*, s. 79.

⁵⁹ Zob. V. Hanzel, *Zrychlený tep dějin. Reálné drama o deseti jednáních*, Praha 2006. Analizę tych rokowań zawarto w: J. Suk, *Labyrintem revoluce...*, s. 110–187. Opisano tu również strategię poszczególnych ruchów, ich metamorfozy i współpracę, zwłaszcza w grudniu 1989 r.

⁶⁰ R. Schuster, *Rozhovory s Milanom Čičom*, Košice 2001, s. 17.

⁶¹ J. Suk, *Labyrintem revoluce...*, s. 176.

jak najszybszych wolnych wyborów, które miały się odbyć, według planów, w ciągu dwóch miesięcy⁶².

Głównym zadaniem tej władzy było doprowadzenie na Słowacji do wolnych, demokratycznych wyborów. Ponieważ te miały się odbyć dopiero w czerwcu 1990 r.⁶³, oprócz rekonstrukcji słowackiego rządu trzeba było również zrekonstruować słowacki sejm. Parlamentey zmieniały skład po zasadniczo dobrowolnych rezygnacjach niektórych osób i kooptacji nowych posłów z rad ruchów społecznych. Podstawą doboru stała się ustawa konstytucyjna (Dziennik Ustaw numer 183/1989) o wyborze nowych posłów organów ustawodawczych⁶⁴. Według przyjętej ustawy posłowie mieli się uzupełniać, a propozycje powinny być przedkładać przez partie polityczne po „obustronnym porozumieniu [...] z SPP w Słowackiej Republice Socjalistycznej”⁶⁵. W tym okresie Słowacka Rada Narodowa (SRN, parlament) nie została jeszcze wybrana w sposób demokratyczny, lecz była „organem rewolucyjnym”, którego główna rola polegała na doprowadzeniu społeczeństwa do wolnych wyborów i jednocześnie zagwarantowaniu legalności rządowi tymczasowemu. Posłów do SRN dokooptowano w kilku etapach od 12 stycznia 1990 (wówczas przyjęto ich 19) aż do 29 marca 1990 r.: 42 posłów – 9 lutego, 3 – 1 marca i dodatkowo 17 – 29 marca. Łącznie mandaty poselskie utraciło 81 ze 150 posłów SRN, którzy albo z nich zrezygnowali, albo zostali odwołani. Chodziło o nominatów Komunistycznej Partii Słowacji⁶⁶.

Bardzo podobną strategię SPP wybrało w przypadku obrad na temat rekonstrukcji rządu federalnego, gdy zaproponowało Jána Čarnogurskiego na stanowisko premiera, a Miroslava Kusého na ministra spraw zagranicznych. Jednak Čarnogurský nigdy nie był członkiem SPP! Mimo wszystko został wicepremierem i jednocześnie aktywnie udzielał się z pozycji przewodniczącego w budowaniu ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Miroslav Kusý jako nominat został przewodniczącym federalnego urzędu prasy i informacji, który chociaż był w randze ministerstwa, to w rzeczywistości miał być wkrótce zlikwidowany. Wybór nowego prezydenta, o czym intensywnie obradowano po powołaniu nowego rządu porozumienia narodowego 10 grudnia 1989 r., zawęził się do nazwisk dwóch kandydatów – znanego czeskiego dysydenta i lidera Karty 77 Václava Havla oraz lidera „socjalizmu z ludzką twarzą” Słowaka Alexandra Dubčeka. Bazę i wsparcie Dubček miał przede wszystkim na Słowacji, jednocześnie zapewniało je kierownictwo SRN, które wysuwało go na prezydenta głosami członków partii komunistycznej. SPP wsparło podczas rokowań w Pradze Václava Havla, który został prezydentem. Dubčekowi pozostało tylko stanowisko przewodniczącego zgromadzenia federalnego, co było dla niego wielkim rozczarowaniem.

⁶² V. Ondruš, *Atentát na Nežnú revolúciu...*, s. 17.

⁶³ Wielu słowackich liderów SPP widziało w późniejszym terminie wyborów intrygę części Forum Obywatelskiego, która wytypowała Havla na prezydenta w zamian za ustalenie późniejszego terminu wyborów, który miał pasować KPCz.

⁶⁴ N. Petranská-Rolková, *Proces demokratizácie federálneho a slovenského parlamentu a cesta k slobodným voľbám v roku 1990* [w:] 20. výročie Nežnej revolúcie..., s. 240.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 241.

⁶⁶ *Ibidem*.

Zmiana na fotelu prezydenta republiki zakończyła historyczny rok 1989. Nowemu gabinetowi powierzono zadanie rozpoczęcia transformacji ogólnospołecznej i doprowadzenia społeczeństwa do wolnych wyborów, które odbyły się w czerwcu 1990 r. Z wielką przewagą zwyciężyły w nich dwa podmioty, które stały na początku przełomowych wydarzeń w listopadzie 1989 r.

ZAKOŃCZENIE

Aksamitna rewolucja była punktem przełomowym w historii Słowacji. Przyniosła upadek reżimu i otworzyła drogę do transformacji totalitarnej Czechosłowacji w demokratyczne państwo prawa. Umożliwiła powstanie niepodległej Republiki Słowackiej w 1993 r. i jej późniejszą integrację z europejskimi strukturami politycznymi. Wśród nie mniej ważnych korzyści upadku reżimu komunistycznego należy wymienić: zlikwidowanie wiodącej roli partii komunistycznej, powstanie pluralistycznego środowiska politycznego, możliwość wolnych wyborów, zrezygnowanie z niewydolnego systemu gospodarczego – gospodarki centralnie planowanej, a także obowiązywanie w praktyce podstawowych praw i wolności człowieka. W nieporównywalnej mierze wzrosła wolność mediów, zlikwidowano cenzurę i otworzono granice, co umożliwiło obywatelom Słowacji swobodne podróżowanie po całym świecie. Otwarcie granic i upadek reżimu komunistycznego przyniosły wprowadzanie nowoczesnych technologii, a w szerszym kontekście również powrót Słowacji do sfery cywilizacji zachodniej głoszącej wartości chrześcijaństwa, humanizmu i demokracji. Zdecydowana większość społeczeństwa przyjęła upadek komunistycznego reżimu jako podstawową pozytywną zmianę i łączyła ją z perspektywami na ogólną poprawę.

BIBLIOGRAFIA

20. *výročie Nežnej revolúcie*, red. P. Jašek, Bratislava 2010.
1988. *Rok pred zmenou. Zborník a dokumenty*, red. P. Balun, Bratislava 2009.
1989. *Rok zmeny*, red. P. Jašek, Bratislava 2017.
- Barnovský M., *Sovietska perestrojka, vedenie KSC a ľavicové opozičné prúdy [w:] Cesty k novembriu 1989. Aktivita Alexandra Dubčeka*, red. I. Laluha, J. Uher, Bratislava 2000.
- Blehova B., *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei*, Wien 2006.
- Blehova B., *Od Husáka k Jakešovi. Zmena na čele KSC v decembri 1987*, „Kultúra” 2007, nr 17.
- Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*, red. M. Huba, J. Podoba, Bratislava 1998.
- Charta 77. Dokumenty 1977–1989. Svazek I, II i III*, red. V. Prečan, B. Císařovská, Praha 2007.
- Dubovský P., *Hnutie za občiansku slobodu na Slovensku [w:] Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe*, red. P. Jašek, Bratislava 2012.
- Hanzel V., *Zrychlený tep dejín. Reálne drama o deseti jednaniach*, Praha 2006.

- Hochel D., *Spomienky na November*, „týždeň”, 8 XI 2014.
- Huba M., *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*, Banská Bystrica 2008.
- Hunčík P., Fazekaš J., *Maďari na Slovensku (1989–2004)*, Šamorín 2008.
- Jašek P., *Posledný politický proces komunistického režimu na Slovensku. Perzekúcie členov bratislavskej päťky na jeseň 1989*, „Pamäť národa” 2014, nr 3.
- Jašek P., *Tzv. maďarský nacionalizmus v období normalizácie. Prenasledovanie Miklósa Duraya a spolupráca Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu s Chartou 77*, „Pamäť národa” 2017, nr 3.
- Jašek P., Neupauer F., Podolec O., Jakubčín P., *Sviečková manifestácia I. Štúdie. Spomienky a svedectvá*, Bratislava 2016.
- Jašek P., Pálffy J., „*Vonku zúril socializmus, no my sme boli v sebe slobodní*”. Rozhovor s predstaviteľom neoficiálnej výtvarnej scény a spoluzakladateľom Verejnosti proti násiliu Rudolfom Sikorom, „Pamäť národa” 2016, nr 2.
- Jašek P., Podolec O., „*Komunistický svet bol svetom pretvárkou a dvojitych hodnôt*”. Rozhovor s tribúnom Nežnej revolúcie Jánom Budajom, „Pamäť národa” 2014, nr 3.
- Katrebová Blehová B., *Od Husáka k Jakešovi. Zmena na čele KSČ v decembri 1987*, „Kultúra” 2007, nr 17.
- Katrebová Blehová B., *The Opposition Movement in Slovakia in the Period of Normalization*, „Remembrance and Solidarity” 2014, nr 3.
- Kmeť N., *Nezávislé aktivity na Slovensku v rokoch 1987–1989 [w:] Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*, red. P. Blažek, J. Pažout, Praha 2013.
- Kmeť N., *Slovenská opozícia za normalizácie [w:] Česká a slovenská spoločnosť v období normalizace. Slovenská a česká spoločnosť v období normalizácie. Liberecký seminár 2001*, Bratislava 2003.
- Kopasz L., *Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie*, „Pamäť národa” 2014, nr 3.
- Korec J.Ch., *Bratislavský veľký piatok 25. marec 1988*, Bratislava 2008.
- Koudelka F., *Husákův pád 1987. Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ*, „Soudobé dějiny” 2000, nr 2/3.
- Krapfl J., *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločnosť v Československu po 17. novembri 1989*, Bratislava 2009.
- Lorenc A., *Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca*, Bratislava 1992.
- November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*, red. S. Szomolány, J. Pešek, Bratislava 1999.
- Občanské fórum, den první. Vznik Občanského fóra v dokumentech a fotografiích*, red. I. Koutská, V. Ripka, P. Žáček, Praha 2009.
- Ondruš V., *Atentát na Nežnú revolúciu*, Bratislava 2009.
- Pullmann M., *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011.

- Ščepka M., Fornerová K., *Nový most cez Dunaj*, „Smena”, 11 XII 1989.
- Schuster R., *Rozhovory s Milanom Čičom*, Košice 2001.
- Sila svedectva. The Power of Witnessing*, red. M. Fiamová, J. Spevákova, Bratislava 2012.
- Šimulčík J., *291 284 odvážnych. Podpisová akcia za náboženskú slobodu v Československu v roku 1988*, „Pamät národa” 2014, nr 3.
- Šimulčík J., *Čas odvahy. Najväčšia podpisová akcia za náboženskú slobodu – 500 000 občanov ČSSR*, Bratislava 2017.
- Šimulčík J., *Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988*, Bratislava 2018.
- Slovensko a režim normalizácie*, red. N. Kmeť, J. Marušiak, Prešov 2002.
- ŠtB na Slovensku za “normalizácie”. Agónia komunistickej moci v zvodkách tajnej polície*, red. P. Žáček, Bratislava 2002.
- Suk J., *Labyrintem revoluce, Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*, Praha 2003.
- Szczepanowicz M., *Kuriéri Božieho slova. Skúsenosť a dar*, Bratislava 2017.
- Umelecká beseda na križovatke dejín*, red. L. Snopko, Bratislava 2009.
- V čele ŠtB. Pád režimu v záznamoch dôstojníka tajnej polície*, red. P. Žáček, Bratislava 2006.
- Žáček P., *Můžou přijít, jsme hotovi... Tzv. Lorencova skartace z prosince 1989 v dokumentech*, „Pamät národa” 2004.
- Žatkuliak J. i in., *Listopad '89. Punkt kulminacyjny w rozwoju społeczeństwa na Słowacji oraz jego kontekst międzynarodowy*, Bratysława 2009.
- Žatkuliak J. i in., *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990)*, Bratislava 1999.

Aksamitna rewolucja i upadek reżimu komunistycznego na Słowacji

Autor opracowania analizuje sytuację polityczną i społeczną na Słowacji w latach osiemdziesiątych XX w. oraz zmiany historyczne w 1989 r., które doprowadziły do upadku reżimu komunistycznego. Opracowanie przedstawia zarys najważniejszych wydarzeń historycznych: stopniowe osłabienie reżimu, zmiany w partii komunistycznej i nasilenie działalności opozycyjnej. W artykule autor koncentruje się na tym, co stało się w listopadzie i grudniu 1989 r. oraz na przebiegu upadku reżimu. Uwagę społeczeństwa pochłaniała działalność ruchów młodzieżowych i studenckich na Słowacji, w szczególności manifestacja studentów w Bratysławie dnia 16 listopada. Manifestację tę można uznać za wstęp do łagodnej rewolucji na Słowacji i trampolinę dla uczestniczących w niej studentów, którzy zachęceni wydarzeniami praskimi podjęli otwarty protest na uniwersytecie, tworząc pierwszy w historii Słowacji komitet strajkowy studentów. Autor analizuje także powstanie i rozwój ruchu Społeczeństwo Przeciwko Przemocy w listopadzie 1989 r. i prowadzone przez nie rozmowy Okrągłego Stołu z przedstawicielami partii komunistycznej. Rozmowy te stały się początkiem procesu przejścia od totalitarnego reżimu komunistycznego do systemu demokratycznego.

SŁOWA KLUCZOWE

komunizm, opozycja, rozłam, upadek reżimu, transformacja, demokracja

The Velvet Revolution and the Collapse of the Communist Regime in Slovakia

The author of the study analyzes the political and social situation in Slovakia during the late 80s as well as historical changes in 1989 that led to the fall of the communist regime. The study provides overview of the key historical events: gradually brought weakening of the regime, changes within the communist party and increase of the opposition activities. Focus of the article are the events of November and December 1989 and crucial events that led to the fall of the regime. Special attention is devoted to the activities of the youth and student movement in Slovakia, especially the march of the students in Bratislava on 16 November. This march can be considered as a prologue of the Gentle Revolution in Slovakia and a springboard for the involved students. They, bolstered by the Prague events, undertook an open protest at the university and creation of the students strike committee, first at the Slovakia. The author also deals with the establishing and development of the movement Public against Violence in November 1989 and to the discussions of the round table between the representatives of the communist party and Public against Violence. This discussions started the process of transformation from the totalitarian communist regime into the democracy.

KEYWORDS

Communism, opposition, dissent, fall of the regime, transformation, democracy

PETER JAŠEK – historyk słowacki, doktor. Studiował historię na Wydziale Sztuki Uniwersytetu w Trnawie i uzyskał tytuł doktora w 2009 r. W tym samym roku rozpoczął pracę jako pracownik naukowy w Wydziale Badań Naukowych Instytutu Pamięci Narodowej. Od 2017 r. jest dyrektorem tego wydziału. Jego badania naukowe koncentrują się na tak zwanym okresie normalizacji (lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w.), upadku komunizmu na Słowacji i działalności słowackich elit politycznych na uchodźstwie po 1968 r. Jest autorem książki *Vasil Bilak. Współpracownik czy zdrajca?* (Bratysława 2017) oraz kilku prac naukowych i artykułów publikowanych na Słowacji i za granicą. Jest współautorem monografii *Smolenice. Naukowa monografia gminy* (Smolenice 2011), *Śladami Irona Felixa. Służba Bezpieczeństwa na Słowacji w latach 1945–1989* (Bratysława 2012) i *Słowacka generalicja 1939–1945* (Bratysława 2013). Jest redaktorem szeregu materiałów konferencyjnych oraz współautorem wystaw poświęconych historii Słowacji w dobie komunizmu. E-mail: peter.jasek@upn.gov.sk.

PETER JASEK – Slovak historian, PhD. He studied history at the Faculty of Arts at the University of Trnava and obtained PhD degree in 2009. He worked as a researcher at the Section of the Scientific Research in the Nation's Memory Institute since 2009. From 2017 serves as a director of the section. His research is focused on the period of so called normalization (70s and 80s), the fall of communism in Slovakia and activities of the Slovak political exile after 1968. He is an author of a book *Vasil Biľak. Collaborant or a Traitor?* (Bratislava 2017) and several scientific studies and articles published in Slovakia and abroad. He is a co-author of the monographs *Smolenice. Scientific Monography of the Municipality* (Smolenice 2011), *Following the Footsteps of Iron Felix. The State Security in Slovakia 1945–1989* (Bratislava 2012) and *Slovak Generals 1939–1945* (Bratislava 2013). He is an editor of the several conference proceedings and also a co-author of the exhibitions focused on the Slovak history during communism. E-mail: peter.jasek@upn.gov.sk.